

ME'MUN ÖNCESİ MU'TEZİLE-ABBASİ İLİŞKİLERİ*

Dr. F. Omar

Çev: Dr. Muharrem AKOĞLU

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

Abbassiler iktidara gelince kendi siyasal rejimleri için resmi bir doktrin oluşturma gereksinimi ile karşı karşıya kaldılar. Şunu vurgulamak yerindedir ki, Abbasi ihtilalinin politik tabiatına ve Horasan'daki Kabile konfederasyonunun önemine rağmen Abbasi propagandası "Haşimiyye" adındaki bir grup tarafından organize edilen yıkıcı faaliyetlerle başlamıştır.

Me'mun öncesi ilk dönem Abbassilerin müphem, karmaşık ve tanımlanmamış dînî politikaları bir takım spekülasyonların ortaya çıkmasına neden oldu. Bunlardan H.S. Nyberg'in¹ hipotezi şudur: Abbassiler, Ümeyyeoğullarının son dönemlerinde Mu'tezile'yi kendilerinin propagandacıları olarak kullandılar. Bundan dolayı Mu'tezile doktrini Abbasi hareketinin resmi doktrini haline geldi. Nyberg'in ileri sürdüğü bu görüşün aksine H.Gibb,² Mu'tezile mensuplarının Abbassileri kendi siyasal amaçları uğruna kullandıkları iddiasındadır. H. Gibb; "Nyberg'in iddiasının tersine bir kanaate sahip olmama, Mu'tezililerin Abbassileri etki altında bıraktığını ve Abbasi halifeleriyle daha sonra ilişki içerisine girdikleri şeklindeki kanaatime rağmen ilk Abbassilerle Mu'tezile kanadı arasında bir yakın ilişkinin olduğu aşıkardır" der. Profesör B. Lewis'e³ göre ise, Abbasi propagandacıları doğal yapıları itibariyle fanatik kimselerdi ve Ravendiyye mezhebine mensuptular. Profesör M. Watt⁴ ise kendi nihai düşüncesini ifade etmeksizin Nyberg'in iddiasının zayıflığına dikkat çekmektedir. Watt: "Mu'tezile mensuplarının Abbasi hareketinden haberdar oldukları zaman bu hareketi onanmış olmaları muhtemeldir. H.S.Nyberg'in iddia ettiği gibi, Mu'tezile mensuplarını yeni dönemin propagandistleri gibi görmek de doğru değildir" demektedir. Ebu Müslim'den gelen farklılıkları gözönünde bulundurarak Profesör Ch. Pellat⁵ ise, Kuzey Afrika'nın yanında Çin sınırlarına kadar kendi Dâîlerini gönderen Vasıl b.Ata'nın övgüsüne mazhar olduğu söylenen Safvan el-Ensari'nin beyitlerinden kesin bir bilgi ortaya koymanın güçlüğüne dikkat çekmektedir. Profesör Sourdel,⁶ özellikle Medinedeki Abdullah el-Mehdi ile yakın ilişkilerinden dolayı Safvan ve Vasıl'ın hareketlerinin, Ali taraftarları hareketiyle ilişkili olduğunu düşünür. Ayrıca o, Şehristani'nin;⁷ bu bölgede az sayıda Vasılıyye mensubunun Mağribde Ha-

san taraftarı olan İdris b. Abdullah'ın bölgesinde bulunduğu sözünü de ilave eder. Profesör C. Cahen,⁸ Profesör Nyberg ve Profesör Lewis'in iddialarını reddetme eğilimindedir. Cahen, Abbasi ihtilalinde "İslamlaşma için daha derin bir irade ve ... İslam'ı bir ırkın dini gibi algılama anlayışının da yıkıldığını" görür. Cahen'e göre, Abbasi hareketinde bir takım fanatikler bulunmasına rağmen bunlar azınlıktaydılar ve bu hareketin motive edici gücünün şekillenmesinde de bir etkileri yoktu.

Abbasi propagandasının ilk nüvesini oluşturan Haşimilerin ilk olarak Horasan bölgesinde organize olduklarında şüphe yoktur. Bununla beraber yönetici ve Dâî'leriyle Mu'tezile'nin h.II./mVIII. asrın başlarında henüz iyi tanımlanmış bir mezhep olarak organize olup-olmadığı kesin değildir. Profesör M.Watt⁹ Mu'tezile'nin miladi 800 veya 850'ye kadar net bir şekilde belirlenmiş bir yapı ortaya koymadığını ifade etmektedir. Mezhepler Tarihi araştırmacılarından edinilen bu izlenim, Cehm b. Safvan'ın¹⁰ nazariyelerinden Mu'tezile'nin nazariyelerini ayırtmak ve ondan ayırmak için son dönem Mu'tezile anlayışını ilk dönem anlayışına yansıtmakla ilgili çabaların neticesinde ortaya çıkmıştır. Mezhepler Tarihi araştırmacıları tarafından Mu'tezile mezhebinin kurucuları olarak adlandırılan Vasil ve Amr gibi kimseler gerçekte Fukahanın veya gelenekçi (*ashabu'l-hadis*) büyük grubun sadece birer üyeleri idiler. Nallino'nun¹¹ o mükemmel makalesinde ifade ettiği gibi onların adlandırılmaları Ehl-i Sünnet'ten ayrılmalarına ya da Hasan Basri'nin meclisinden kovulmalarına kadar gitmez. Fakat bu adlandırma inanç ve inançsızlık arasındaki durumu ifade eden "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" nazariyesine gider. Onlar büyük günah işleyen fasık'ın ne Mü'min ne de Kafir olduğunu fakat bu ikisinin arasında bir yerde olduğunu iddia ederler. Mu'tezile ismi ehl-i sünnetten ayrılmaktan ziyade birbiri ile çelişen gruplar arasında tarafsız bir politik davranışı ifade eder.

Mu'tezile kavramı aslında politik mücadelelerin dışında kalmayı yeğleyen farklı gruplar ve farklı kişiler için kullanılıyor idi. Tarihi rivayetlerde Vasil ve Amr'ın Mu'tezilî olarak adlandırılmalarına rağmen, Mu'tezile isimlendirmesi daha geç dönemlere ait olduğu için onlar Mu'tezile mezhebinin mutlak üyeleri olarak kabul edilmemelidirler. Basra'da İbrahim el-Hasan'ın ayaklanmasına işaret eden Isfehani, Mu'tezile'nin değil ama "Amr b. Ubeyd'in taraftarları tarafından" İbrahim'e verilen desteği anlatır.

Abbasiler iktidara geldikten sonra Mu'tezile taraftarı olduğuna dair hiç bir belirti göstermediler. Fakat, Ebu Cafer (el-Mansur)'un hilafet yılları boyunca¹² aktif bir hayat sürdüğü gerçektir. Çünkü el-Mansur, Basra başta olmak üzere bazı şehirlerde dini halkalara önem verdi. O, gelenekçiler arasından arkadaşlar edindi. Bu suretle özellikle Kelâm ve Hadis bilgisi dolayı-

sıyla tanındı. Bir rivayete göre¹³ Mansur'un, Basra'dan babasının yaşadığı yer olan Şam'a geri döndüğü bir zamanda bazı Kaderî düşünceleri ifade ettiği söyleniyor. Babası Muhammed b. Ali bunu işittiği zaman Mansur'u azarladı ve aynı düşünceleri ifade etmesini yasakladı. Eğer bu rivayet gerçek ise, Abbasilerin Mu'tezile'nin nazariyelerini benimsedikleri fikrini kabul etmek mümkün değildir. Zaten Abbasi davasının mimarı olan Muhammed (es-Seffah) da bu konuda oldukça katı idi.

Mu'tezile'nin kurucusu olarak isimlendirilen Vasıl b. Ata' Ebu Haşim Abdullah b. Muhammed b. El-Hanefiyye'nin¹⁴ öğrencisi idi. İbn Murtaza'ya¹⁵ göre o, sapkın fikirlerle mücadele etmek ve İslamı anlatmak için ülkenin değişik bölgelerine dâîler gönderdi. Fakat bu kimselerin isimleri Horasan'da meşhur olan Abbasi propagandacılarının isimleri ile uygunluk arzmemektedir. Vasıl b. Ata' 131/749'da Abbasilerin iktidara gelmesinden önce vefat ettiği için, burada sadece Amr b.Ubeyd'in yeni yönetime karşı olan tutumu tahlil edilebilir.

Halife Mansur, Amr b. Ubeyd'i hiçbir zaman Mu'tezile hareketinin lideri olarak görmedi. Ancak kişilik özellikleri ve uzun süren dostlukları nedeniyle ona hürmet gösterdi. Amr, dünyevi gayeler peşinde olmadığı gibi, halife ile eski dostluklarını da asla kişisel çıkarlara dönüştürmedi. Bunun aksine o, halifenin arzusuna rağmen yönetime katılmayı reddetti ve halifeyi de yönetiminde adaletli olması hususunda uyardı.¹⁶ Halife Mansur aslında politik bir dini amaçla değil, ama kendi siyasi rejiminin bekası açısından dini entellektüelleri kazanmak için onu kendi siyasi yönetimine dahil etmek istedi. Halbuki Abbasi devlet yönetimi konusunda Amr'ın yaklaşımı dostluktan ziyade düşmanca idi. Amr, halifeye oldukça sert sözlerle önerilerde bulunurdu. Bir keresinde Amr, Abbasi bürokratlarını hırsızlar olarak nitelendirdi ve Ebu Eyyub el-Muryani'yi "eğer sen bir milletin işlerinin yöneticisi isen o millete şeytan olarak yetersin"¹⁷ diyerek azarladı. Halife için kritik olan h.145/762 yılında her nasılsa Amr'ın Ali taraftarı olduğundan şüphelendi¹⁸. Fakat o, bu şüphesinin temelsiz olduğunu kısa zamanda anladı. Her ne kadar bir takım tarihçiler halife Mansur'un Amr b.Ubeyd'le olan dostluğunu mübalağa etseler de, Amr'ın Abbasi yönetimine karşı daha sonraki tutumunun çok da dostane olduğunu söylemek mümkün değildir. Amr, doğruluk ve adaleti destekledi, haksızlığı yerdı ve asla yönetimde de yer almadı. Bu durum, Mutezili birisinin mutezili bir yönetime karşı sergileyebileceği bir tutum değildir. Ancak buna rağmen halife Mansur ile Amr b.Ubeyd arasındaki kişisel yakınlık devam etmiştir. İbn Hallikan'ın ifadesine göre; Amr b.Ubeyd'in ölümüne halife Mansur çok üzülmüş ve kendi statüsünden daha aşağıda olan biri için ağıt yakan ilk halife olmuştur.¹⁹

Bütün bunların yanında kaynaklarda bulunan bir takım rivayetler Nyberg'in hipotezleri ile uyum içerisinde değildir:

1.Taberi'ye göre; Abbasi halifesi Mehdi'nin hilafeti döneminde pek çok insan Kaderiyye tartışmalarına katıldıkları gerekçesiyle Medine'de tutuklanıp, Bağdad'a getirildiler. Bu insanların Medine'deki yöneticiler tarafından tutuklanması, Kaderî düşüncenin Abbasi yönetimi tarafından itibar görmediğini göstermektedir. İkinci olarak, bir Abbasi halifesi olan Mehdi, kendisini açıkça özgür irade konusunda Mutezilî düşünceden ayrı tuttu ve babası halife Mansur'un bu konuda yaptığı herşeyi de reddetti. Kaderiyye'ye mensup olup hapse atılan kimselerin Mehdi'nin himayesini istedikleri için, Mehdi bir kaderî olmakla suçlandı. Fakat Hatib el-Bağdadi,²⁰ "benim de güvendiğim kimseler onun kaderiyye konusunda hiç konuşmadığını söylediler" demektedir.

2.el-Kindî'nin rivayetine²¹ göre; Abbasi taraftarı Ali b. Süleyman'ın iki Kaderiyye taraftarını hapisten kurtardığı için Kaderi olmakla suçlanması, el-Hadi döneminde dahi Abbasi otoritelerinin Kaderilere sıkıntılar yaşattığını gösterir. Hatta daha sonraki bir dönemde Harun Reşid'in hilafet döneminde insanlar, halku'l-Kur'an (Kur'an'ın mahluk olup-olmadığı) konusundaki fikirleri nedeniyle ya idamla tehdit edildiler veya idam edildiler.²² Bütün bunlar ilk Abbasi halifelerinden hiç birinin ne Mu'tezile ile aynı duyguları taşıdığını, ne de Mu'tezile'ye veya Kaderî fikirlere göz yumduğunu kanıtlamaktadır.

III. Halife Harun Reşid tarafından Cedel'in yasaklanması ve Mütekelimîn'in²³ hapsedilmesi, Mu'tezile ve diğer Abbasi karşıtı gruplara karşı alınmış önlemlerdendir. Muhammed b. Süleyman tarafından dindar Mütekelim İsa b. Taberi'nin ellerinin kesilmesi Harun Reşid'in uygulamalarını anımsatan bir uygulamadır.

IV. Halife Mansur ile Amr'ın ilişkilerini dört sayfada anlatan Belazuri²⁴ bu ikisi arasında asla inanç bağlamında bir ilişkiden söz etmez. Bunun aksine o, halife Mansur'un Amr b. Ubeyd'i politika ile ilgilenmeyen dînî bir şahsiyet olarak değerlendirdiği izlenimini verir. İlk Abbasilerin genel politikası bütün gelenekçilerin hatta Ali ve Ümeyye taraftarlarının dahi kalblerini kazanmaktı. Fakat şurası aşikardır ki, ilk Abbasiler tarafsız ve siyasi temayül göstermeyen gelenekçileri el üstünde tutmuşlardır. Bu gelenekçiler içerisinde Amr, seçkin bir konuma sahipti. Amr'ın tarafsızlığı Belazuri'nin *Ensab*'ı tarafından da teyid edilmektedir. Amr, kendisine teklif edilen yöneticilik görevini reddettiği zaman Halife Mansur; "Allah'a yemin

olsun ki, Amr kendisine götürmüş olduğumuz teklifi kabul edemeyecek kadar meşguliyet içerisindeydi” dedi.

V. Başka bir rivayet de şudur: Halife Mansur, Amr’ın Muhammed en-Nefsü’z-Zekiyye’ye bağlılık yemini yaptığından şüphelendiği zaman Amr, cesaretle ona “Allah’a yemin olsun ki, Ümmet bana kendisi için uygun olan bir imam seçme görevini verse uygun birini bulamam...” şeklinde net bir verdi.

VI. İslam düşmanları karşısında Mu’tezile’nin İslamı savunma konusunda çok etkin bir rol oynadığı muhakkaktır. Mu’tezile, Abbasiler döneminde karşıt etkin güç haline gelen düalistlere karşı olduğu gibi, Cehmiyye’ye karşı da Meydan okudu.²⁵ Bu tutum Abbasilerin politikası ile de uyum arz ediyordu. Fakat Mu’tezile, merkezi otoriteye karşı da olumsuz bir tavır içerisinde idi.²⁶ Ümeyye dönemi boyunca Mu’tezile özelde Abbasilerle hemfikir değil iken genelde Ehl-i Beyt’le aynı duyguları taşımıştır. Mu’tezile ile Ali taraftarları arasındaki ilişki Me’mun dönemindeki Abbasiler ile Mu’tezile arasındaki ilişki kadar kuvvetli değilse bile ona eşittir.

Ali sempaticanlarına yakın olan Mu’tezile, merkezi otoriteye karşı silahlı isyanların başarılı olabileceği durumlarda bu isyanları desteklediler.²⁷ Nitekim Basra’da İbrahim’in ayaklanmasına (145/762) iştirak etmeleri de bu düşüncüyü desteklemektedir.

VII. Abbasi propoganda merkezlerinden birisi Ebu Seleme’nin meskun olduğu Kufe idi. Kufe, Abbasi isyanlarının sergilendiği yer olan Horasan ile imamın ikamet ettiği yer olan Humeyme arasında hayati bir bağ olarak hizmet etti. Geleneksel Mu’tezile merkezi Basra’nın aksine Kufe, Horasan birliklerinin ulaşmasından önce de bir takım isyanlara mekan oldu. Basra, Abbasilerin zaferine pek de ilgi göstermiyordu. Basra’nın Ümeyye taraftarları olan valisi gönüllü olarak hicaz bölgesini terketmeden önce yeni yönetime karşı aylarca direnç gösterdi. Aslında Basra’da Abbasilerin Mu’tezile’ye karşı hem düşmanca hem de tarafsız tavırlara sahip olduğunu gösteren pek çok olay meydana geldi.

Değerlendirme

Çelişik bilgilerden dolayı Abbasilerin ilk dönemlerindeki dini politikalarını net bir şekilde ortaya koyamamaktayız. Bununla birlikte biz, Abbasilerin hilafete gelene kadar Mu’tezile taraftarı olmadıklarını biliyoruz. Abbasi dini politikalarının en başta gelen sözcüsü Halife Mansur geniş düşünceli biri idi. O, bağlanmaksızın pek çok nazariye ile ilgilendi. Onun politika-

sının temel özelliği Kur'an ve Hadis temeli üzerinde doğruyu tesis etmekte. O, bir çok gelenekçi ile sıcak ilişkiler kurdu ve onların kalbini kazandı. Bu arada halife, fanatik Ravendiyye'ye makul sınırlar içinde izin verdi. Fakat onlar bu sınırları çiğnedikleri için halife kendisini ve hanedanını korumak için onları ezmek zorunda kaldı. Bununla birlikte Ravendiyye tamamen yok edilmedi. Devrin hayati sorunları incelendiğinde Ravendiyye'den geriye kalanların toplum içinde oynadıkları rol daha iyi anlaşılabilir.

Diğer yandan Abbasi hilafetinin Haşimiyye ve Ravendiyye politikası Abbasi davasının itici güçlerinden biri idi. Bu hususa çok özen gösteren Profesör C. Cahen, Khidash ve onun fikirleri hakkında şöyle demektedir: "ilk taraftarlardan biri olması, Abbasilerin onun yaptığı her şeyi onayladığı manasına gelmez." Bununla birlikte Profesör Cahen²⁸ Ebu Müslim'in farklı düşüncedeki çeşitli insanlardan faydalandığını fakat bu fikirlere destek vermediğini kabul eder. Görülüyor ki, uzlaşmacı nazariyeler, Ebu Müslim'in devrinde değilse bile onun ölümünden önce ortaya çıkabilecekti.

Her halukarda bizim kaynaklarımız açık bir şekilde Abbasiler ile fanatik gruplar²⁹ arasındaki ilişkiye işaret ederler. Bize göre, Abbasiler ile fanatik Ravendiyye arasındaki bir ilişkinin mevcudiyeti Abbasiler ile mu'tedil Mu'tezile arasındaki bir ilişkinin mevcudiyetinden daha muhtemeldir.

Bu durum Abbasi hareketinin politik kabile anlayışı ile uyum arzetmemektedir. Çünkü Abbasiler, Ümeyyeoğullarının her tür muhtemel düşmanını kazanmaya gayret sarfetmişlerdir.

DİPNOTLAR

- * Bu tercüme "The Relation Between the Mu'tezilites and the Abbasid Before al-Ma'mun" Sumer, 32, (1976) pp. 189-194. yazının tercümesidir.
- ¹ Gibb, *Government and Islam...*, *Elaboration De l'Islam*, Paris 1961
- ² E.1. (*'Abbasids*), (*Haşimiyya*)
- ³ E.1. (*'Abbasids*), (*Haşimiyya*)
- ⁴ Watt, *The Political attitude...*, J.R.A.S., 1960, s.54; *Islamic Survey*, I, s. 61 vd.
- ⁵ Ch. Pellat, *Le Milieu Basrien...*, Paris 1953, (Arabic traus.)
- ⁶ Sourdel, *Baghdad Capital...*, in *Baghdad*, özel sayı, 1962
- ⁷ Shahrstani, *Milal*, s. 31
- ⁸ Cahen, *point du Vue Sur...*, R.H, 1963, s. 336
- ⁹ Watt, a.g.e, s. 54
- ¹⁰ Bkz: Khalid Asalî, *Jahm b. Safwan*, Bahğdad, 1965. 161 vd.

- ¹¹ Nallino, *Sul Origin de Nome die Mu'taziliti* R.S.O., 1916-18, Nallino, "Mu'tezile" isimlendirmesiyle ilgili olarak kendi bakış açısını Osman'a taraftar olan gruplara değil, fakat Ali'ye biat eden kimselere delalet etmek için kullanıldığını bu terimi ele alan tarihi kaynaklara başvurmak suretiyle destekler.
- ¹² Isfahani, *Maqatil*, ss.256-260
- ¹³ Mas'udi, *Muruj*, VI., s.207; Kazvini, *Asaru'l-Bilad*, II, s.207
- ¹⁴ Maqrizi, *Muntakhab al-Tadhkira*, Ms. B.N. Paris
- ¹⁵ Ibn al-Murtada, *Tabaqat al-Mu'tazila*, s.7; Şahristani, a.g.e, s.34
- ¹⁶ Örnek olarak bkz: Baladhuri, *Ansab*, Ms. Fol, 543-547; Ibn Qutayba, 'Uyun...', I, 56, 209; *Tab*, III, 208; Masudi, *Muruj*, VI, 207; al-Khatib, *Tarikh Baghdad*, XII, s. 166; Şahristani, a.g.e., s.17
- ¹⁷ Jahshiyari, *al-Wuzara...*, s. 116
- ¹⁸ Ibn Qutayba, *Uyun al-Akhbar*, I, s.209; *Ma'arif*, s.93; Dinawari, *al-Akhbar al-Tiwal*, s.380; Khatib, a.g.e, XII. s. 166-169. Al-Tanukhi, *al-Mustajad...*, s.189
- ¹⁹ Ibn al-Mustada, a.g.e, s.40; İbn Khallikan, *Wafayat...*(Amr b.Ubayd); Yaqut, *Mujam...*, IV, 479
- ²⁰ *Tab*, III, s. 534, citing Umar b. Shabba.
- ²¹ Khatib, a.g.e, II, 301
- ²² Kindi, *Wulat*, s. 131
- ²³ Khatib, a.g.e, c. 7, s.56; İbn Khthn, *Bidayam*, a.g.e. 10, s. 215; Suyuti, *Tarikh...*, s. 188
- ²⁴ Ibn al-Murtaza, a.g.e., ss. 54, 56, 52, 64
- ²⁵ Baladhuri, *Ansab*, fols, 543-547
- ²⁶ Bkz: al-Khayyat, *Kitab al-Intisar*, (Nyberg tarafından yazılan Mukaddime). Bkz:*Tabaqat al-Mu'tazila*'nin Mukaddimesi; Ibn al-Nadim, *Fihrist*, Vasıl'ın kitaplarının listesi, (*Tabaqat al-Mu'tazila*, ss.44, 46, 47, 54, 55; *al-Intisar*, ss.17, 22, 30, 40, 155, 171, 104; Mu'tezile'nin imamet için gerçek bir aday olmadığı izlenimi verilmektedir. Belki onlar farklı zamanlarda fakat kimlik oluşturmalarına katkı sağlamayan bir veya iki durumda aynı duygulara sahip olmuş olabilirler...
- ²⁷ Ibn al-Murtada, s.47
- ²⁸ Cahen, a.g.e, s.326-328
- ²⁹ Lewis, *The Arabs in history*, London, 1950; Abbasids (in the E.1.).